NICO RIEMERSMA

Beeldmeditatie
‘De annunciatie’ (Lucas 1,26-38)

2e Adventszondag, 9 december 2018 in de Bosbeskapel

I. Inleiding op het bijbelverhaal

(1) Het verhaal van de aankondiging van Jezus’ geboorte in Lucas 1,26-38 maakt deel uit van een tweeluik: eerst krijg je het verhaal van de aankondiging van de geboorte van Johannes (1,5-25), en direct daarna het verhaal van de aankondiging van de geboorte van Jezus (1,26-38). Dat gebeurt, die twee aankondigingen, door dezelfde engel: Gabriël.
(2) Zo op die manier zie je het in de kunst nooit uitgebeeld: als een tweeluik. We hebben er samen naar gezocht, André Stek en ik, maar daarvan geen voorbeeld kunnen vinden. Mocht u dat ooit wel vinden, dan houd ik me aanbevolen.
(3) Voor een goed zicht op de schilderijen/afbeeldingen die we straks zullen zien, is het goed om even te kijken naar de manier waarop het verhaal/Lucas 1,26-38 is opgebouwd. Een schilder pakt meestal een punt of een moment uit het verhaal. En de vraag is dan welk element zal hij pakken?
Het verhaal *begint* met de zending door God van de engel Gabriël (1,26), gevolgd door zijn binnenkomst (1,27) en *eindigt* met het weggaan van de engel (1,38). Het mag duidelijk zijn: de engel speelt een belangrijke rol in het verhaal, misschien moet je wel zeggen: een cruciale rol?!

Een enkele keer in de Bijbel wordt een engel bij zijn naam genoemd. Dat is ook hier het geval: Gabriël heet hij. Daar zit het woord ‘gabber’ in, dat ‘makker’ betekent. De lezer van het OT kent hem uit het boek Daniël (8,15-16). Wij mogen dan van engelen spreken, in mijn vertaling heb ik dat ook gedaan, maar het Griekse woord *angelos* betekent eigenlijk gewoon bode of boodschapper.

(4) Tussen zijn zending en zijn weggaan krijg je eerst de mededeling van zijn binnenkomst bij Maria, dan zijn *begroeting* die als opmerkelijk is te duiden, omdat deze begroeting bij Maria ontroering teweeg brengt. En dan krijg je wat in klassieke termen heet: een *heilsorakel*. Je komt deze heilsorakels veelvuldig tegen in het OT, i.h.b. in de Tweede Jesaja (cap. 40-55). Zo’n heilsorakel begint altijd met ‘Vrees niet’, gevolgd door ‘want ..’ en dan de aankondiging van het heil dat zal gaan gebeuren/dat haar zal overkomen: zij zal zwanger worden en een zoon baren, een koningskind die eeuwig zal heersen. Maria als ontvangster van deze boodschap ervaart echter een probleem met betrekking tot het begin: dat ze zwanger zal worden. Waarop de engel uitlegt wat haar zal overkomen/hoe zij zwanger zal worden en dat God haar in dienst neemt. Helemaal aan het slot bevestigt de engel de kracht van het woord. En

dan krijg je de laatste, positieve reactie van Maria: 'Zie, de dienstmaagd, mij geschiede naar uw woord.'

De diverse momenten op een rij: (I) (a) binnenkomst en begroeting van de engel en (b) de reactie van Maria op de bijzondere begroeting; II (c) het heilsorakel en (d) vraag van Maria; III (e) antwoord van de engel en (f) positieve reactie van Maria op het geheel.

U ziet het gaat in het gebeuren tussen de engel en Maria om drie momenten. Het begint steeds met de engel, waarna direct een reactie van Maria volgt. En de vraag is: welk moment zet de schilder in zijn schilderij centraal?

(5) De lector zal het verhaal zo voorlezen, maar als u alvast even naar het verhaal wilt kijken in het liturgie-boekje (zie hieronder), dan ziet u dat het grootste gedeelte van de tekst uit dialoog bestaat. Hoe zal iemand die een opdracht krijgt om een schilderij te maken over dit verhaal, dat gegeven verwerken?

Er zijn twee oplossingen:

De *eerste* is werken met een banderol (**dia**). Wij gebruiken daarvoor tegenwoordig

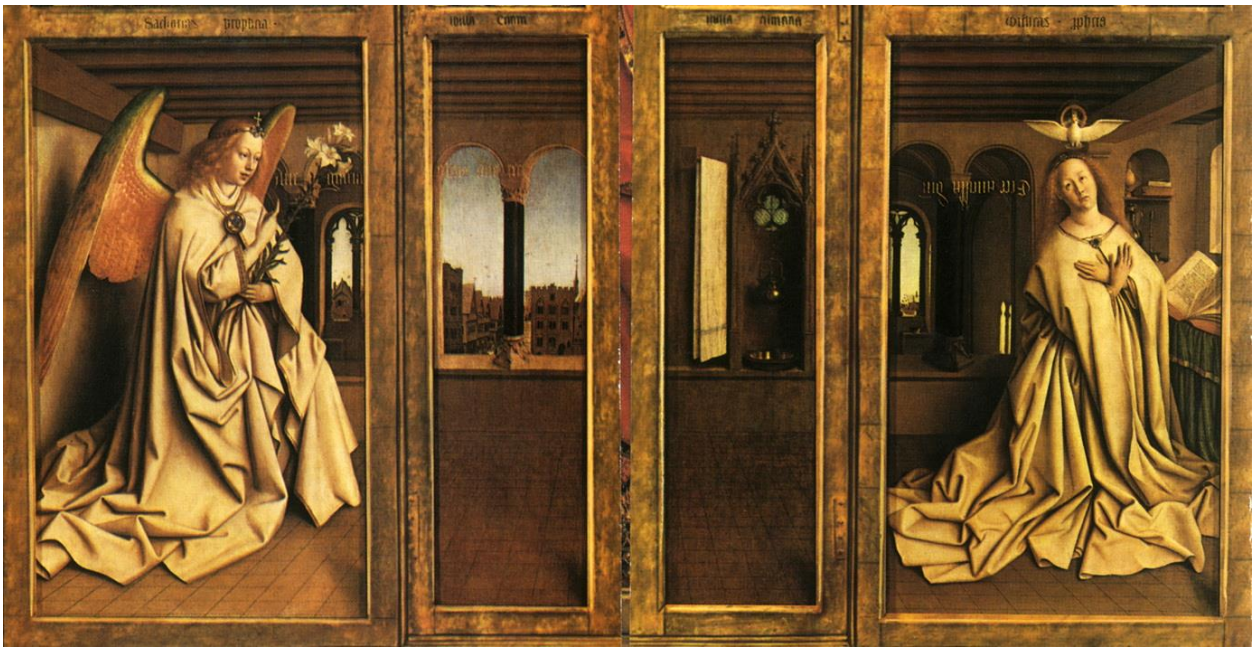

'ballonnetjes'. Een hele bijzondere ziet u op de Annunciatie van Jan van Eyck (**dia**). Het is niet heel makkelijk om te zien, maar op mondhoogte van de engel staan in het Latijn – toendertijd de taal van de kerk – : *Ave*[1] *(Maria), gratia plena, Dominus tecum*, 'Wees gegroet, Maria, vol van genade. De Heer is met u.' Het zijn de eerste woorden van de ontmoeting. Helemaal rechts staan de laatste woorden; ze worden door Maria gezegd, ook in het Latijn: *Ecce ancilla Domini*, 'Zie de dienstmaagd van de Heer'. De tekst van de engel staat er op de gebruikelijke manier, de tekst van Maria is onderste boven weergegeven. Dat zie je niet

[1] *Ave*: in de klank van dit woord hoort men 'a-wee', waarmee voorzegd lijkt te worden dat ze 'zonder weeën' haar zoon zal baren. Dit begroetingswoord is tevens goed gekozen, omdat Maria, uit wie de verlosser wordt geboren, de tegenpool is van Eva, door wie de zonde in de wereld is gebracht (Wüstefeld 1990, 16).

vaak in de schilderkunst, maar hier dus wel. De woorden zijn dan ook voor hierboven bestemd.
Er is nog een *tweede* manier om dialoog weer te geven. Dat is door toch ook voor het woord een beeld te gebruiken. Het zijn vooral de bijzondere woorden van de engel in het midden van het verhaal die verbeeld worden: 'Je zult zwanger worden en een zoon baren' (Luc. 1,31). Het staat op een altaarstuk (het Mérode Altaarstuk uit ±1425) van Robert Campin (**dia**).[2] Hier vliegt niet de duif binnen als teken van de bevruchting door de Heilige Geest, maar een kind, een baby, die al een kruis draagt, als teken van het lijden dat Jezus zal ondergaan. Zoals een zonnestraal die door een gesloten raam heendringt zonder dit te breken, zo kan het kind, dat aan het eind van zijn leven de kruisdood zal ondergaan, vanuit de hemel de gesloten schoot van een maagd binnengaan (Wüstefeld 1990, 16).

II. Evangelielezing: Lucas 1,26-38

Begin
26. In de zesde maand nu werd de engel Gabriël van God uitgezonden,
naar een stad in Galilea, met de naam Nazaret,
27. tot een jonge vrouw,
die verloofd was met een man, met de naam Jozef, uit het huis van David;
de naam van de jonge vrouw was Maria.

1e moment
28. Toen hij bij haar naar binnen was gegaan,
zei hij:
"Verblijd je,
jij begenadigde;
de Heer is met je."
29. Zij geraakte geheel in beroering over dit woord.
en overlegde wat dit voor een groet mocht zijn.

2e moment
30. En de engel zei haar:
"Vrees niet, Maria,
want je hebt genade gevonden bij God.
31. En zie, je zult in de moederschoot zwanger worden
en een zoon baren.

[2] De rode mantel waarin Maria gehuld, verwijst naar de koninklijke afstamming van het huis van David. In haar mantel is een ster te ontdekken, omdat Maria 'Sterre der Zee' wordt genoemd. Hieronymus deelde de Hebreeuwse naam *Maryam* op in *Mar* en *Yam*, wat in het Latijn neerkomt op *Stilla Maris* ('Druppel der Zee'), verbasterd tot *Stella Maris* ('Sterre der Zee').

Je zult hem de naam Jezus geven.
32. Deze zal groot zijn.
En hij zal 'zoon van de Allerhoogste' genoemd worden.
En aan hem zal de Here God de troon van zijn vader David geven.
33. En hij zal koning zijn over het huis Jakob tot in eeuwigheid;
aan zijn koninkrijk zal geen einde zijn."
34. Maria dan zei tot de engel:
"Hoe zal dit zijn,
daar ik geen kennis heb aan een man?"

3e moment
35. De engel zei haar ten antwoord:
"De Heilige Geest zal over je komen
en kracht van de Allerhoogste zal je overschaduwen.
36. Daarom ook zal het verwekte heilige 'zoon van God' genoemd worden.
En zie, Elisabeth, je verwante,
ook zij is zwanger geworden van een zoon, in haar ouderdom.
En dit is de zesde maand voor haar,
die onvruchtbaar genoemd werd;
37. omdat bij God geen enkel woord krachteloos zal zijn."
38. Maria nu zei:
"Zie de dienstmaagd van de Heer,
mij geschiede naar uw woord."

Slot
En de engel van de Heer ging van haar weg.

III. Inleiding in de schilderkunst van 'de annunciatie'

(1) Lucas 1,26-38 staat bij ons bekend als het verhaal van 'de aankondiging van Jezus' geboorte', in de kunst staat het bekend als de 'annunciatie', d.i. het Latijnse woord voor 'aankondiging'. Wij lezen het meestal in de Adventstijd, maar het zal u niet verbazen, als ik zeg dat dit verhaal klassiek thuishoort op 25 maart: 9 maanden voor 25 december! 'Maria Boodschap' luidt de naam van die dag, die vooral in de rooms-katholieke traditie gevierd wordt.
(2) Het verhaal van de aankondiging van Jezus' geboorte is één van de meest uitgebeelde verhalen uit de Bijbel. Waarom zou dat zijn? Wat is er zo bijzonder aan dit verhaal? Nu we hebben hier met het begin van het christelijk geloof te maken. Hier ligt de oorsprong van de Jezus-beweging. Dat een buitengewoon opmerkelijk begin genoemd mag worden: een jonge vrouw uit de periferie, uit een gehucht: Nazaret in Galilea, die een koningskind mag verwachten, afkomstig uit de hemel zelf. Hoe beeld je dat uit? Hoe kun je dat laten zien?

Fresco uit de catacombe van Priscilla
De *oudste* annunciatie die we kennen, is een fresco uit de 3e eeuw, gevonden in een grafkamer in Rome (**dia**). De fresco mag dan niet helemaal duidelijk meer zijn, maar wat je ziet, is Maria die zit: als een koningin op een troonstoel (kathedra). Met rechts van haar de engel, hij rechtop staand, lichter van tint dan Maria, gekleed in een tunica, zonder vleugels en staf, die met uitgestrekte hand naar haar wijst. Hij wijst haar aan als het koninklijk begin van Gods redding (uit de dood).

Schilderij van Henry Turner

Hoe totaal anders verbeeldt de Amerikaanse schilder Henry Turner aan het einde van de 19e eeuw de situatie. Maria: een bedeesd meisje in schamele, eenvoudige kleding, zittend op een rommelig, beslapen lijkend bed (**dia**). Zeker geen koningin. Geen engel meer, dat past niet meer in een modern wereldbeeld. Met een bundel licht die over Maria valt, wordt de engel verbeeld. De engel staat nu niet rechts zoals op het fresco, maar links. Overal zijn kleden aanwezig die alles bedekken. Het geheim van het gebeuren kan alleen vermoed worden, is niet te ont-dekken. Dat lijkt me een belangrijk inzicht in een tijd, waarin niet veel aandacht meer is voor het (geloofs)geheim.

IV. Beeldmeditatie

Het verhaal kent *drie* dialogische momenten tussen de engel Gabriël en Maria, zo zei ik bij mijn toelichting bij het bijbelverhaal. In de middeleeuwse theologie kende men *vijf* achtereenvolgende geestelijke condities waarin Maria tijdens het gesprek verkeerde. Bij elk van deze stadia hoort een bepaalde houding van de engel en overeenkomstige gebaren met de hand van Maria.

I. De eerste conditie is bij binnenkomst van de engel en wordt *conturbatio* genoemd, d.i. Latijn voor 'beroering', de beroering waarvan in vers 29 sprake is: 'Ze geraakte geheel in beroering over dit woord.' Hoe wordt dat gegeven, van begroeting door de engel, en van beroering van Maria verbeeld?

Een miniatuur uit de Hitda Codex

Maria heft beide handen naar de engel die haar bij wijze van begroeting met twee vingers zegent. Dat is precies wat we zien in een miniatuur uit de Hitda Codex (Keulen) uit ± 1020 (**dia**). Tussen hen in loopt een witte band als een soort scheiding: de engel en Maria horen niet tot dezelfde werkelijkheid. De engel komt van buiten, een stukje van zijn vleugel en zijn rechtervoet vallen buiten de lijst. De boodschap voor Maria komt van buiten, niet uit deze wereld maar uit die andere: de wereld van God. De tekenaar heeft voor het eerste dialogische moment gekozen. Het is alleen aan de handen dat je haar beroering/haar commotie ziet. Dat spreekt niet uit haar houding.

Linosnede van Johan Houthoofd

Hoe anders is dat op de linosnede van de Gentse kunstenaar Johan Houthoofd (**dia**). We zien links onder Maria, die dan als een elegante jonge vrouw een strak gesneden mantelpakje mag dragen, heel haar houding is er een van consternatie. Ze kijkt verschrikt omhoog naar de enorm grote gestalte die rechts van haar van boven naar beneden zweeft. De ruimte waar het zich afspeelt, heeft veel weg van een kapel in een enorme kerk. De linosnede kent twee kleuren: rood en grijs. Maria heeft de kleur rood – dat is ook haar kleur – en de engel grijs/wit. Daar komt hij ook

vandaan: uit het licht. Niet alleen Maria is rood, de kapel is dat zelf ook. Het laat zo zien dat Maria beeld is voor de kerk. Maria, de keurige kerk, die door een boodschap die van boven komt, compleet van haar stuk wordt gebracht.

II. De tweede conditie is die van de *cogitatio*, de bezinning, die direct volgt op de beroering: 'Zij overlegde wat dat voor een groet mocht zijn' (1,29b). De verbeelding daarvan is dat Maria voor zich uitstaart en haar hand tegen haar borst houdt.

Het rechterpaneel van een vierluik van Simone Martini (1336)

Het moment is niet alleen verbeeld door de manier waarop Maria haar hand houdt, maar ook de manier waarop ze kijkt: moeizaam, vragend (**dia links**)

Van hetzelfde moment een annunciatie - één van de vele annunciaties die El Greco geschilderd heeft. Deze is van 1570 (**dia rechts**). Door de manier waarop de schilder Maria heeft afgebeeld: door de engel opgehouden van waar ze mee bezig was, toegewend naar de engel, lijkt ze iets te zeggen als: 'Ik?'

III. Het tweede dialogische moment wordt gevormd door het heilsorakel en de reactie daarop van Maria: 'Hoe zal dat zijn, daar ik geen kennis heb aan een man?' Deze derde toestand is die van de *interrogatio*, Latijn voor de 'ondervraging' (1,34). Deze wordt verbeeld door de opgeheven, vragende hand.

Fresco van Piero della Francesca (1455-1466)

Eerst een fresco van Piero della Francesca, met een enorm grote Maria in het rood met een hemelsblauwe mantel, en een veel kleinere engel (**dia**).

Maar er is ook een hele moderne versie: Een *schilderij van Caroline Jennings*, uit 2006. *Annunciatie met de gele jurk* heet het (**dia**). Afgebeeld met alle klassieke symbolen die op vele annunciaties te zien zijn: (a) de lelietak: teken van reinheid,[3] (b) de duif, beeld van de Heilige Geest (vanaf de 6e eeuw) en (c) de opengeslagen bijbel of getijdenboek als teken van Maria's aandacht voor het woord, beeld van het contenplatieve leven. De aankondiging wordt hier voorgesteld als een aanzoek dan wel een date.

[3] De engel Gabriël wordt al vanaf een vroeg tijdstip tot op vandaag voorgesteld met een lelie, teken van zuiverheid. Dit symbolisch gebruik van de lelie was overgenomen uit het antieke Griekenland waar men geloofde dat dat bloem ontstaan was uit de melk van Hera, de vrouw van Zeus (Harries 1996, 19).

IV. Het vierde stadium is dat van de *humilatio*, dat letterlijk 'vernedering' betekent. Dat mag voor wat Maria zegt, een opmerkelijke aanduiding genoemd worden. *Acceptatio*, aanvaarding houd ik voor een passender aanduiding. Maar je kunt ook zeggen met de woorden van de bloemschikking: een hart wordt geopend voor het wonder van Gods komen onder de mensen.

Fresco van Fra Angelico (1450)

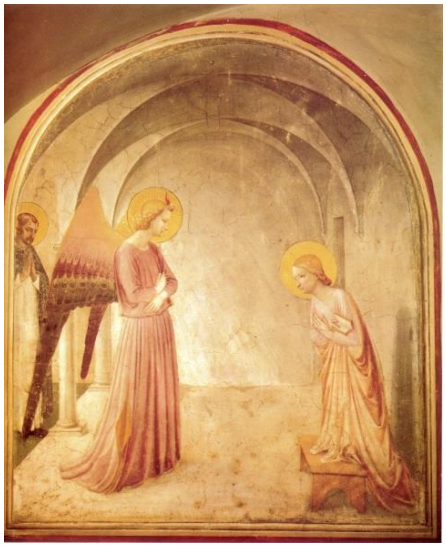

De verbeelding is fraai te zien in deze fresco van Fra Angelico (**dia**). Hij heeft verschillende annunciatie-fresco's op zijn naam staan. Deze schilderde hij rond 1450 in een cel - cel 3 om precies te zijn - van het dominicaner San Marcoklooster in Florence. De acceptatie wordt verbeeld door Maria's gekruiste handen voor haar borst. De voorstelling is buitengewoon harmonieus. De engel kijkt liefdevol naar Maria die een getijdenboek in haar hand heeft, teken van vroomheid. De acceptatie zit niet alleen in de gekruiste handen, maar in heel haar houding. Ze buigt nederig haar hoofd, geknield (op een knielbankje) ligt ze voor de engel. Met haar blik omhoog laat ze aan de engel zien/weten dat ze het grootse gebeuren, dat haar wordt aangekondigd, deemoedig in haar leven toelaat.

Pentekening van Rembrandt (1635)

De vraag is nu welke stadium, welk dialogisch moment Rembrandt (1606-1669) verbeeldt? De tekening (met pen en inkt) van Rembrandt wordt gekenmerkt door zo'n wirwar van lijnen dat je goed moet kijken om te zien wat er precies getekend is en wat hij wil verbeelden. De ontmoeting van de engel en Maria is hier geen sereen tafereel, zoals in veel middeleeuwse schilderijen, maar eerder een chaotisch gebeuren. De wirwar van lijnen drukt de complete verwarring uit die Maria overkomt.

Het is een gebeuren met enorm veel beweging waardoor je het zicht op een kern of een clou ontnomen wordt. De snelheidsstreepjes boven en naast de engel suggereren dat hij nog maar net is geland: gekomen vanuit de rechterbovenhoek. Zijn linkervleugel steekt ietsjes buiten beeld, zoals dat ook het geval is in tal van middeleeuwse tekeningen. Het papier is te klein om zijn ontzagwekkende verschijning compleet in beeld te brengen. Als kijker krijg je de indruk dat Rembrandt hier het eerste moment van de komst van de engel zoekt te vatten.

Om het bijzondere van Rembrandts tekening te zien moet je weten hoe de annunciatie daarvoor meestal wordt afgebeeld: (a) De aankondiging vindt soms buiten plaats, m.n. in het zuiden van Europa, meestal echter binnen, m.n. in het noorden; (b) de engel benadert Maria meestal van links. Alleen in de eerste tijd (zie dia 9) verscheen de engel ook aan de

linkerkant; (c) Op het moment dat de engel Gabriël binnenkomt, zit Maria doorgaans een getijdenboek/de bijbel te lezen, teken van haar aandacht voor het woord van God. Of is zij met naaiwerk bezig. De engel benadert haar meestal vol eerbied, soms buigt hij zijn hoofd voor haar (dat gebeurt tot in de moderne tijd); (d) Een ander, veel voorkomend element is de duif die op Maria neerdaalt, langs een lichtstraal naar haar borst, soms naar haar oor, omdat Christus in het Johannes-evangelie het Woord wordt genoemd. (e) In deze straal wordt ook wel eens een baby afgebeeld, al of niet met een kruis in zijn handjes. Zo wordt het moment van de aankondiging van de conceptie afgebeeld.

Als je dan ziet hoe Rembrandt de scène weergeeft: (a) ook bij hem lijkt gezien de stoel de scène zich binnen af te spelen; (b) Maar hier komt de engel van rechts; (c) en er is geen duif; (d) er is trouwens ook geen lelie, beeld van zuiverheid en reinheid van Maria, die ook in talloze schilderijen en tekeningen voorkomt; (e) ik zei al eerder: het is geen sereen tafereel, maar door de wirwar van lijnen een schouwspel dat verwarring uitdrukt.
Laten we preciezer naar de engel en Maria kijken. De engel staat niet zoals in veel schilderijen op enige afstand van haar, maar vlak bij haar, alsof ze geen kant op kan. De blik van de engel is volledig gericht op Maria, hij zoekt met haar contact te maken, maar zij kijkt niet naar hem. Achter haar zie je een stoel. Is zij daar van schrik van afgevallen of heeft hij haar van de stoel getrokken? Wat Maria doet is niet helemaal duidelijk. Grijpt ze zijn arm voor houvast? Of is de engel zo dichtbij dat Maria hem met haar arm afweert? Alsof het haar allemaal teveel van het goede is geworden. De tekening is niet duidelijk. Beide is mogelijk: steun zoeken of afweren. U mag het zelf zeggen, realiseer je dat het antwoord ook iets over jezelf zegt. Wat verder opvalt, is de rechtervleugel die over Maria is uitgestrekt. Wil Rembrandt daarmee de zin tot uitdrukking brengen: 'De kracht van de Allerhoogste zal u overschaduwen'? Dan zou het vooral om het derde moment gaan. Kortom, het lijkt erop dat Rembrandt in zijn tekening veel meer dan één moment tot uitdrukking wil brengen.
Dat Rembrandt niet slordig en gehaast te werk is gegaan, zie je aan de zorgvuldige dunne lijntjes zowel op het gezicht van Maria als op dat van de engel. Je oog wordt daardoor naar die gezichten getrokken. Ik zei al eerder, de engel zoekt met haar contact, maar aan het gezicht van Maria valt eigenlijk niks af te lezen: geen schrik, geen blijheid, ze kijkt strak voor zich uit of is haar blik misschien gericht op het vreemde wezen dat daar beneden ligt, waarmee ze geen raad lijkt te weten?

V. Nog twee schilderijen wil ik u laten zien. Twee schilderijen die een laatste, een vijfde stadium laten zien. In de middeleeuwse theologie heet dat vijfde stadium de *meritatio*, het stadium van de verdienste. Het gaat om de situatie die in het bijbelverhaal feitelijk niet wordt verteld, maar waar je als lezer wel een beeld van kunt vormen. De situatie als de engel is verdwenen en als de bevruchting in Maria's schoot plaatsvindt. Maria blijft alleen achter. Het is een situatie die in de Middeleeuwen nauwelijks is afgebeeld, noch in de Gouden Eeuw. Moderne schilders hebben dat wel gedaan, met heel verschillende uitkomsten:

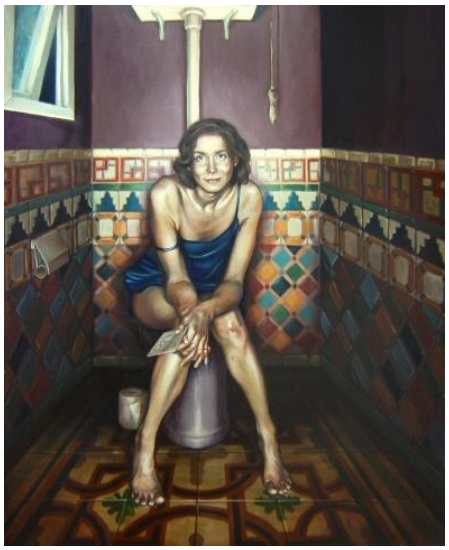

Schilderij van Rogier Willems (2004)
Het eerste schilderij, 'Annunciatie' geheten, is van Rogier Willems uit 2004 (**dia**). Nu zelfs geen spoor meer van een engel. Alleen een vrouw in het kleinste kamertje van het huis waar men het liefst alleen is. Als een verre echo van de kloostercel bij Fra Angelico. Je kunt zeggen: 'Het is een beetje banaal. De schilder wilde zeker shockeren.'

Misschien, het zou kunnen, maar dan moeten we ons ook afvragen of God te goed is voor het banale. Heeft Zijn komst naar onze wereld alleen betekenis voor de hogere regionen van de geest of heeft het ook te maken met een jonge vrouw met een zwangerschapstest in haar hand? Ze kijkt ons aan met grote ogen: de test zegt dat het waar is, maar eigenlijk kan ik het nog niet geloven. Het kan heel goed een beeld genoemd worden van Advent, van hoop en verwachting van nieuw leven.

Schilderij van Helene Schjerfbeck (1909)

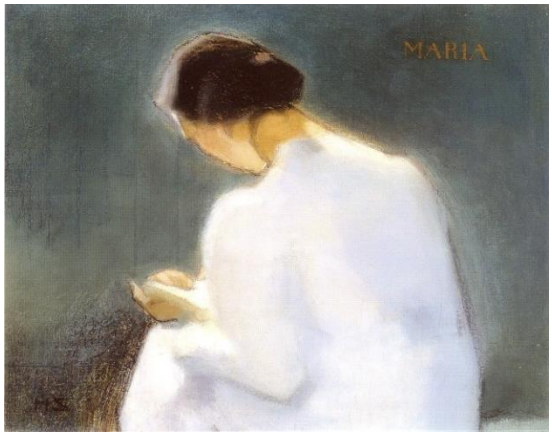

Het andere schilderij is van de Finse schilderes Helene Schjerfbeck (1909) (**dia**). We zien Maria op de rug, vanuit het perspectief van de engel die weg is gegaan. Vlak daarvoor heeft ze gezegd: 'Mij geschiede naar uw woord.' Het is in dat woord dat ze zit te lezen. We zien haar van achteren. Haar hele lichaam straalt een prachtig wit licht uit. Verbeelding van het goddelijk licht dat zij in haar draagt. Maria maakt zo zichtbaar wat er over negen maanden aan het licht (!) zal komen.
Ik zie, of moet ik zeggen: ik hoor Lied 444: 'Nu daagt het in het oosten, het licht straalt overal.' Als er iets – aan Maria – te zien is, dan is dat het wel: 'Het licht straalt overal.'

==========

V. Literatuur

R. BERKEL, *Een engel in je kamer: De Maria-boodschap in de kunst* (Lorenzetti Cahier 1), Tilburg 2000.

G. DUWE, *Der Wandel in der Darstellung der Verkündigung an Maria vom Trecento zum Quattrocento,* Frankfurt am Main e.a. 1988.

G. DUWE, *Die Verkündigung an Maria in der niederländischen Malerei des 15. und 16. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main e.a. 1994.

R. HARRIES, *De geboorte van Jezus in de kunst*, Kampen 1996.

M. HENGELAAR-ROOKMAAKER, *Rembrandt van Rijn: aankondiging aan Maria (ca. 1635*), http://www.artway.eu/content.php?id=776&lang=nl&action=show

J. LIEBRICH, *Die Verkündigung an Maria: Die Ikonographie der italienischen Darstellungen von den Anfängen bis 1500*, Köln 1997.

A.M. SPIJKERBOER, *Rembrandts engel: Bijbelverhalen van een schilder*, Vught 2006.

G. WALLER, *A Cultural Study of Mary and the Annunciation: From Luke to the Enlightment*, London 2015.

W.C.M. WÜSTEVELD e.a., *Rondom Kerst: Prentkunst uit eigen bezit (1475-1750)* (Rijksmuseum Het Catharijneconvent), Utrecht 1990.

Met medewerking van en dank aan Ype Viersen en André Stek.